

کتاب و کتاب پژوهشی

پایرگ (۴)

جواد بشری

آن را به بازار نشر فرستاد. از تصحیح استاد ریاحی دو چاپ موجود است، اولی را انتشارات زوآر و دومی را انتشارات علمی منتشر کرد. استاد ریاحی خود به پیشگامی سه استاد نامبرده در بررسی و استفاده از زهده المجالس اشاره کرده و نام ایشان را با شوق و لذت و حق شناسی در سرآغاز تصحیحش آورده است.^۲

پیش از آنکه به گستره استفاده سعید نفیسی از این اثر ارجمند پردازم، باید از تحقیقات یکی دیگر از پژوهشگران ایرانی در سال‌های بعد اشاره کنم که محصول کار دقیق و گسترده اش را در دو شماره مجله معارف با نام «بررسی زهده المجالس» چاپ و عرضه کرد. وی شاعر و شعر شناس ارجمند، سید علی میر افضلی است که با دقتی که داشت تصویری از میکرو فیلم موجود در دانشگاه تهران را تهیه کرد و پژوهش خود را بر چاپ کتاب و

۲۸. سعید نفیسی و اشعار زنان سخنور آذربایجان در زهده المجالس از میان محققان ایرانی نخستین کسی که به زهده المجالس سفینه‌ای شامل بیش از چهار هزار رباعی تدوین شده در سده هفتم در آذربایجان و اران) توجه و از آن استفاده کرد شادروان محمد علی فروغی بود. وی با سفارش عکسی از تک نسخه اثر - که در ترکیه نگهداری می‌شد و در مجموعه‌ای به همراه دیوان عراقی قرار داشت - از زهده المجالس جمال خلیل شروانی در تحقیق رباعی‌های اصیل خیام استفاده کرد.

عکسی که به درخواست فروغی تهیه شد و به ایران آمد، همان است که در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود به شماره ۱۶۵ - عکسی ۱. پس از وی سعید نفیسی است که در کتاب تاریخ نظم و نثر در ایران فهرستی از نام شاعران این سفینه را عرضه کرد. پس از این مواردی دیگر از آثار نفیسی را که در آنها از زهده المجالس یاد و از آن استفاده شده، برخواهم شمرد. سپس محمد تقی دانش پژوه در راهنمای کتاب (سال ۱۵، ص ۵۶۹ - ۵۸۲، ۱۳۵۱ ش) مقاله‌ای نوشت و کتاب را معرفی کرد. اما کار، تازه آغاز شده بود و شایسته‌ای از اهل تحقیق و ادب می‌خواست تا کتاب را به طبع برساند. استاد بزرگوار محمد امین ریاحی - که در دهه چهل خورشیدی اصل نسخه را در کتابخانه سلیمانیه استانبول از نزدیک دیده و عکسی از آن تهیه و در مدت‌های مدید آن را بررسی و رباعیات آن را مأخذ پایی کرده بود - سرانجام پس از نگاشتن مقالاتی در معرفی و بیان اهمیت کتاب

۱. سید عبدالله انوار، فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه ملی، نشریه نسخه‌های خطی، زیر نظر محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار، ج ۲، ص ۲۷۴ و ۲۸۱، (دانشگاه تهران، ۱۳۴۱).

۲. جمال خلیل شروانی، زهده المجالس، تصحیح و تحقیق دکتر محمد امین ریاحی، ص ۱۳ - ۱۴ (چاپ دوم با تجدید نظر نهایی، علمی، تهران، ۱۳۷۵). استاد ریاحی در بخشی از مقدمه خود با عنوان «کشف نسخه خطی کتاب» (ص ۶۰ - ۶۱) با ذکر دقیق نام اساتید پیشگفته و آثاری که در آنها از زهده المجالس بهره برده‌اند، هم از تاریخ نظم و نثر نفیسی یاد کرد، هم از تعلیقات وی بر لباب الالباب (چاپ کتابفروشی بارانی - علمی، ۱۳۳۵ ش) و هم از مقاله‌ی وی در ارمنان علمی محمد شفیع (که پس از این از آن یاد خواهم کرد).

اصل نسخه هر دو استوار نمود و در این راه یافته های نکته سنجانه ای نیز داشت.

اما جریان سعید نفیسی و نزهة المجالس از این قرار است که وی به احتمال فراوان از عکس موجود در کتابخانه ملی استفاده کرد و در برخی آثارش از کتاب نام برد و یک مقاله مجزا نیز در مورد یکی از جنبه های اهمیت آن نگاشت. وی به جز تاریخ نظم و نثر خود در مقاله ای نیز که در کتاب آرمغان علمی بخدمت پروفیسر داکتر محمد شفیع (ص ۱۲۵-۱۲۹، لاهور، ۱۹۵۵) نگاشت به نزهة المجالس پرداخت. مقاله نفیسی «قدیم ترین مجموعه های شعر فارسی» نام دارد و به برشمردن اختصاری چند سفینه کهن سال موضوع بندی شده فارسی می پردازد. در ردیف دوم از این سفینه ها، نام و مشخصات نزهة المجالس با اشتباهی در نقل نام کتاب (گویا اشتباه چاپی) چنین آمده:

«کتاب دومی که درین زمینه داریم مجموعه ای است شامل رباعیات به نام «زبدة المجالس فی الأشعار» که در تاریخ ۷۳۱ تدوین کرده اند و نسخه ای از آن در یکی از کتابخانه های اسلامبول هست» (ص ۱۲۷).

در این اطلاع، جدا از اشتباه در بیان نام کتاب به تاریخ تدوین ۷۳۱ ق اشاره شده که اکنون بر ما روشن است کتاب پیش از این تاریخ تدوین شده و سال مزبور، زمان کتابت نسخه خطی آن است. جز این، نفیسی در مقاله ای با عنوان «زنان سخنور آذربایجان در سده هفتم» که در نشریه دانشکده ادبیات تبریز (سال ۱۴، شماره زمستان، ۱۳۴۱ ش) منتشر کرد، با بیان اهمیت سفینه ها و جنگ های شعری فارسی در تدوین نامنامه تمام شاعران پارسی گو به نزهة المجالس پرداخت. بخشی از نوشته وی در این باره چنین است:

«می توان به جرأت گفت که سفینه ای و جنگی نیست که در آن به شاعری برنخوریم که ذکری از آن در هیچ تذکره ای نیامده است. به همین جهت تاروی که همه این مجموعه ها را مورد مطالعه و واریسی دقیق قرار ندهند قلمرو شعر فارسی آن چنان که باید معلوم نخواهد شد... به عنوان نمونه یکی از آنها را اختیار می کنم که در آن اشعاری از چند زن سخنور آذربایجانی هست که در جای دیگر ذکری از آنها نیست. این مجموعه را به نام نزهة المجالس فی الاشعار یکی از ادیبان خوش ذوق آذربایجان در نیمه اول سده هفتم هجری در شهر شروان فراهم آورده است. نسخه ای منحصر از آن در کتابخانه جارالله در استانبول هست که با نسخه دیگر از دیوان فخر الدین عراقی که به همان قطع است و در همان زمان کاتب دیگری نوشته است در یک مجلد گرد آورده اند و شماره ۱۶۶۷ آن کتابخانه را دارد. این نسخه نزدیک

صد سال پس از تدوین کتاب نوشته شده و کاتب در پایان آن چنین رقم کرده است: تمت نزهة المجالس فی الأشعار بحمد الله الواهب القهار علی يد العبد الضعیف الراجی الی رحمة ربه اللطیف اسمعیل بن اسفندیار بن محمد ابن اسفندیار الابهری اصلح الله شأنه و صانه عنن شأنه فی یوم الخمیس [در مقاله نفیسی: الخمسین] وقت الظهر من خامس عشرین شوال سنة احدى و ثلاثین و سبعمائة والسلام علی من اتبع الهدی. معرفی مختصری از این مجموعه در دو کتاب خود، سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر (ص ۱۸۰) و دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی (ص ۲۱۵) کرده ام...».

اطلاعات سعید نفیسی در این باره، این بار دقیق است. چنان که پس از آن درباره جامع سفینه به تفصیل بحث کرده و تاریخ احتمالی تدوین آن را بر اساس نام ممدوح جامع - که نامش در این نسخه تصحیف شده - ۶۲۲ تا ۶۴۹ ق حدس زده است. استاد ریاحی به پیشگامی نفیسی در بررسی نزهة المجالس اشاره کرده بودند. باری غرض، بیان گستره اطلاع نفیسی از این اثر بود و افزودن نام چند اثر دیگر که وی در آنها از این سفینه گرانقدر بهره برده بود.

۲۹. نامه ای از جمال خلیل شروانی

پس از یادداشت پیشین که درباره نزهة المجالس، جمال خلیل شروانی در سده هفتم ق بود، این یادداشت نیز اختصاص می یابد به نکته ای نویافته درباره جامع سفینه رباعی مزبور. نکته تازه آن است که در فهرست مردیت اونس بر نسخه های فارسی تازه خریداری شده کتابخانه ملی انگلستان (کتابخانه موزه بریتانیای سابق) که پس از فهرست چارلز ریو، نخست به صورت اجمالی و بعدها به شکل تفصیلی تهیه و منتشر شد،^۳ از نامه ای یاد شده بدین شرح: «نامه، نوشته مؤلف نزهة المجالس برای اتابک ابوبکر بن محمد قرن دهم»^۴.

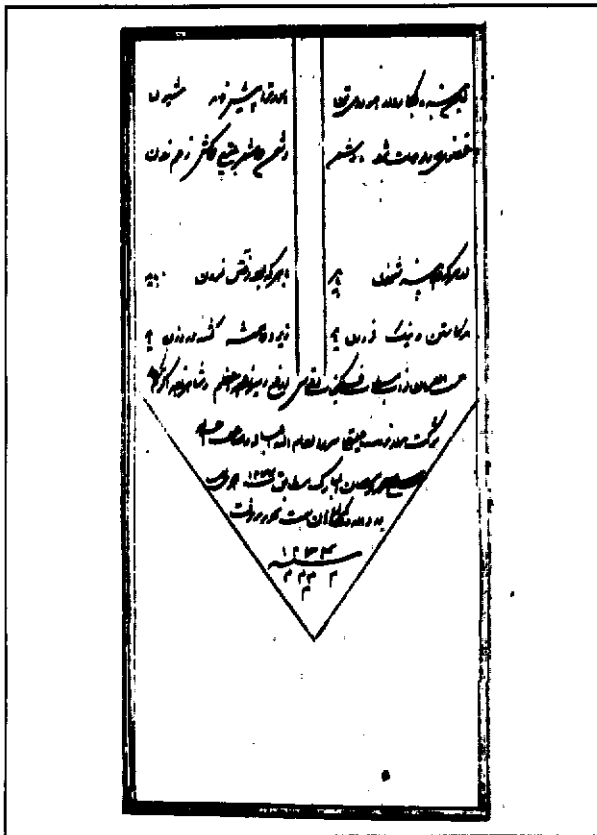
قرن دهم که در این فهرست ذکر شده به تاریخ کتابت دستنویس اشاره دارد. اما اینکه «مؤلف نزهة المجالس» در عنوان دستنویس قرار دارد یا خود فهرست نگار با شناختی که از جمال خلیل شروانی داشته آن را نوشته مؤلف نزهة المجالس دانسته،

۳. من از فهرست اجمالی وی که استاد الفشار آن را در دهه چهل خورشیدی ترجمه و منتشر کرد استفاده کرده ام به مشخصات زیر: مردیت اونس، نسخ خطی فارسی در موزه بریتانیا، نقل به فارسی ابرج الفشار، نشرجه نسخه های خطی، ج ۴، ص ۶۲۹-۶۹۴ (دانشگاه تهران، ۱۳۴۴ ش).

۴. همان، ص ۶۷۲.

یک از اشعار دیوان سنائی را ندارد و به اشتباه به وی منسوب شده، با توجه به اینکه شاعر مدایحی برای برخی شاهان غزنوی داشت، به مقایسه آن با چند دیوان بازمانده از آن عصر برآدم. نسخه ای بود از دیوان ابوالفرج رونی. نخستین شعر این دستنویس قصیده ای به سرآغاز «نظام عالم، خورشید ملک و ذات هنر...» است و در کل ۵۱ قصیده، یک قطعه و ۷ رباعی دارد. کاتب نسخه را برای شاهزاده ای قاجاری به سال ۱۲۷۴ ق در کرمانشاهان کتابت کرده و در رقم پایانی اش می نویسد:

«حسب فرمان نواب مستطاب فلک جناب اقدس ارفع، امیرزاده اعظم و شاهزاده اکرم، سرکار شوکت مدار، نواب علیقلی میرزا، ادام الله اقباله و ضاعف اجلاله، به تاریخ شهر رمضان المبارک مطابق سنه ۱۲۷۴ هجری در دارالدوله کرمانشاهان سمت تحریر پذیرفت. سنه ۱۲۷۴. م م م...» (تصویر برگ پایانی آمده است).

۳۱. قطعه شعری در موسیقی به فارسی

چند سال قبل که نسخه ۴۴۱۶ کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی را به مناسبتی بررسی می کردم، در بین اجزای مجموعه دیوان ابوالفرج رونی، به اهتمام محمود مهدوی دامغانی، ص ۸۰ (کتابفروشی باستان، ۱۳۴۷).

چیزی است که از آن جز با دیدن تصویر نسخه نمی توان با قطعیت سخن گفت. همچنین نامه را گویا مؤلف خطاب به اتابک ابوبکر بن محمد نوشته، بلکه برای او و از جانب او به دیگری نوشته است، چنان که رسم منشیان و دبیران دربارها بوده است. شماره نسخه ۹۳۱۷. OI است. شاید کسی بدان دست یافت.

۳۰. سه دستنویس که دیوان سنائی نیست

این او راخر برای کاری به جستجوی نسخه های کلیات اشعار سنائی غزنوی برآدم. طی این جستجو دانستم که دیوان اشعار او بسیار کم نسخه تر و گمبای تر از حدیقه (مثنوی مشهور عرفانی شاعر) است. با آگاهی دادن از این ماجرا که در فهراس نسخه های خطی بین دیوان های شعری و مثنوی های مستقل بعضاً خلط شده و مثنوی های را دیوان نامیده اند، وارد بحث می شوم.

در فهرست مدرسه فیضیه قم چاپ آقا استادی (ج ۲، ص ۵۸، قم، ۱۳۹۶ ق) نسخه ای از دیوان سنائی معرفی شده به این مشخصات:

«دیوان سنائی، از ابوالمجد مجلود بن آدم غزنوی (۴۶۴-۵۲۵)، آغاز موجود: فی صفة الملك وعذله، انجام: ای سنائی چو یائی امکان / بنمای اندر این سخن برهان».

دوست عزیزم، آقای سید محمدرضا اشکوری با آگاهی از اینکه من به دنبال نسخه های دیوان بودم، تصویر آن را که در مجمع ذخائر اسلامی در دست بررسی داشت نشانم داد که معلوم شد نسخه دیوان نیست، بلکه دستنویسی ناقص از حدیقه الحقیقه است. همچنین در فهرست های مرکز احیاء به دو نسخه برخوردیم که آنها نیز دیوان سنائی نیست. یکی از آنها در مجموعه محدث ارموی، منتقل شده به مرکز احیاء قرار دارد به شماره ۳۳۷۸ که در فهرست مرکز (ج ۸، ص ۴۶۴، ۱۳۸۴ ش) «دیوان سنائی» معرفی شده است، اما آن هم در اصل نسخه ای ناقص از حدیقه است متعلق به سده دهم و یازدهم ق. دستنویس دیگر به شماره ۱۲۴۰ در همان جا نگهداری می شود و در فهرست مرکز احیاء (ج ۴، ص ۴۹) «دیوان سنائی» نام گرفته است، ولی اصلاً از سنائی نیست. این دستنویس به خط شکسته نستعلیق پخته ای کتابت شده و تمام صفحات آن به سنگرف و زر و مشک، مجدول و محرر است و کمند نیز دارد. جلد نسخه، مقوای با روکش تیماج قهوه ای با آستر ابر و باد است. یک دور به دقت، ۹۷ برگ نسخه بررسی شد و پس از اینکه دانستم هیچ

که به عربی و در سده هشتم ق کتابت شده است، به شعری یازده بیتی برخوردارم که به نستعلیق سده نهم ق نوشته شده بود. این قطعه شعر در برگ ۱۰۹ الف کتابت شده و ربطی به باقی بخش های دستنویس ندارد و از فوائد متفرقه آن که بعدها بر روی صفحه سفید لابه لای نسخه نوشته شده، محسوب می شود. موضوع آن نیز مناسبت نغمات و گوشه های موسیقی ایرانی با زمان های مختلف شبانه روز است. من عجالتاً به دنبال مآخذ شعر نرفتم و از اینکه در منابع مکتوب موسیقی ایرانی موجود باشد یا نه فعلاً اطلاعی ندارم.

علم موسیقی از همی دانی
صبحدم پرده «رهاوی» ساز
باز مر پرده «حسینی» را
کن به وقت طلوع مهر آغاز
چون دو نیزه شد آفتاب بلند
پرده نغز «راست» را بنواز
استوا، پرده «نهاوندی»
طلب از مطربان خوش آواز
چونک وقت نماز پیشین شد
راه «عشاق» جو به دولت و ناز
وانگه اندر میانه دو نماز
دلکش آید عظیم نوع «حجاز»
نبود لایق نماز دگر
جز طریق «عراق» ای طناز
شام را پرده «مخالف» خواه
با حریفی موافق دمساز
چون درآمد نماز خفتن زود
راه «باخرز» جو به دولت و ناز
نیم شبگاه وقت «زیر افکن»
باده گیر و در طرب کن باز
گرچه این قول بوعلی سیناست
لیک شد نظم من بدان انباز

۳۲. کعبه عرفان اثری دیگر از اوحدی بلیانی

تذکره بسیار ارزشمند عرفات العاشقین اثر اوحاد الدین بلیانی در اوایل عصر صفوی در هندوستان تدوین شده که هم از نظر محتوا بر احوال و اشعار سرایندهگان متقدم، متأخر و همعصر پر شمار کم نظیر است و هم از دیدگاه استفاده از منابع بسیاری که

یکجا در اختیار کمتر کسی در آن روزگاران می توانسته قرار گیرد. این تذکره پس از سال ها انتظار برای تصحیح، حالا دوباره بختش باز شده یا قرار است باز شود.^۶ به همین مناسبت، بیراه نیست از کتابی یاد شود که خود اوحدی بلیانی گویا آن را از روی عرفات العاشقین خود گزینش کرد و کعبه عرفان نامیده است. مرحوم گلچین معانی درباره این گزینش مطالب ارزنده ای نگاشته است.^۷ وی از این کتاب دو نسخه معرفی کرده

۶. یکی از فعالیت های ناتمامی که برای تصحیح عرفات العاشقین سال ها پیش صورت گرفت، تلاش احمد سهیلی خوانساری بود که کم و بیش از آن اطلاعی در دست است. اما کسی سخن از تصحیح کتاب به دست استاد مظاهر مصفا نگفته است. منبع این اطلاع یکی از شاگردان حضرت استادی است که شفاهاً از خود ایشان نقل کردند. از قرار معلوم استاد مصفا، گویا اواخر دهه سی و اوایل دهه چهل و پس از تصحیح و انتشار مجمع الفصحای هدایت (چاپ شش مجلدی در انتشارات امیرکبیر روزگار آقای جعفری مذهب) به بررسی و استنساخ عرفات العاشقین از روی نسخه کتابخانه ملک (که زمانی در تملک هدایت بوده و وی بدون ذکر مآخذ از آن در مجمع الفصحای فراوان نقل کرده) می پردازد. جریان کار هم بدین شکل بوده که ایشان مستقیماً به کتابخانه ملک که در آن سال ها هنوز مالک فرهنگ دوست آن زنده بود و هنوز کتابخانه به شکل وقتی در نیامده بود - مراجعه می کرده و از روی اصل دستنویس استنساخ می کرده اند. اما روزی احمد سهیلی، رئیس و مسئول خرید کتابخانه با دیدن دکتر مصفا که مشغول استنساخ است، از وی می خواهد تا کار را متوقف کند، زیرا وی آن را تصحیح کرده با بنای تصحیح دارد. این حرف مانند بسیاری آرزوها که خاک شده است، پروژه تصحیح عرفات را به دست یکی از شناساترین اساتید ادبیات فارسی که گوشه گوشه فرهنگ و تاریخ ادبیات ایران را می شناسد ناتمام گذارد؛ دیر زیاد آن بزرگوار خداوند.

حال پس از سال ها دو پروژه بر روی عرفات العاشقین در حال انجام است. یکی از آنها کار آقای ناجی نصرآبادی، نسخه شناس و مصحح متون و تذکره های چون مجمل فصیحی، تذکره نصرآبادی و ریاض الشعراء و الة داغستانی است که بی وقفه در حال انجام است. دیگری هم به اتمام رساندن کار ناتمام اساتید مشهد در سالیان دور است که میراث مکتوب با تهیه نسخه بانکیچور هند و مقابله آن با نسخه اساس ایشان (نسخه ملک) قصد در تکمیل آن را دارد، مقابله ای گروهی که سرپرستاری بر آن نظارت می کند. هر دو کار مبارک است، به شرط آنکه از دقت و حوصله در تعیین ضبط صحیح و علمی واژه به واژه عرفات برخوردار باشد. امیدوارم هر دو پروژه به منابع فرعی و کمکی مانند جنگ ۵۳ دانشکده ادبیات تهران (که ارتباطی تنگاتنگ با عرفات دارد)، نسخه ۳۸۸۷ ملک که به اشتباه کعبه عرفان نام گرفته با جنگ ها و سفینه های شعری دیگر نیز عنایت داشته باشند.

۷. احمد گلچین معانی، تاریخ تذکره های فارسی، ج ۲، ص ۳۳-۳۶ (چاپ دوم، سنائی، تهران، ۱۳۶۳).

ذکر امثال سائره عرب و نسخه‌ای ازین دو کتاب در یک مجلد به شماره ۲۴۱۰ و همچنین نسخه‌ای دیگر از خوراک‌های ایرانی به خط مؤلف در کتابخانه مجلس موجودست و در کتابخانه‌های دیگر تهران نیز نسخه‌هایی از هر دو کتاب دیده‌ام^۸.

از آنجا که نسخه ۸۱۴۵ مجلس را برای فهرست کردن آن بررسی کردم و چند نکته ظریف در مورد آن برای روشن شدن امر دارم این یادداشت را نگاشتم. یکی اینکه نسخه ۲۴۱۰ را که گلچین معانی نخستین بار در نشریه نسخه‌های خطی (ج ۵، ص ۱۷۳) معرفی کرد، همان نسخه ۸۱۴۵ است که به دلیل تغییر چینش کتاب‌های خطی مجلس در قفسه‌ها، نخست شماره ۲۴۱۰ خورده بود، ولی بعداً آن را خط زده و بدان شماره جدید ۸۱۴۵ داده‌اند (شماره نخست را که خط خورده خود از نزدیک در شناسنامه نسخه ۸۱۴۵ رویت کردم). اما اینکه گلچین معانی از نسخه‌های دیگری که در کتابخانه‌های تهران (شاید مجموعه‌های خصوصی) دیده‌ام می‌کند، چیزی است که بیش از این اطلاعی نمی‌توان بر آن افزود.

ماجرای نسخه خطی مؤلف مجلس ولی جریانی پیچیده‌تر دارد. نسخه مزبور را حضرت استاد حائری در فهرست مجلس معرفی کرده‌اند (ج ۱۹، ص ۲۷۹-۲۸۱) و اکنون به شماره ۶۳۰۱ در کتابخانه ثبت است. مجاهد در مقدمه خود بر خوراک‌های ایرانی به فهرست استاد حائری ارجاع داده است، ولی عجیب است که از نسخه ۶۳۰۱ غافل شده و به نسخه ۸۱۴۵- که تا زمان تصحیح ایشان هنوز فهرست مفصلی نداشته و هنوز هم ندارد- پرداخته و عکس آن را به دست آورده است. به نظر می‌رسد مشکل اصلی در بروز این مسئله شماره خوردن‌های مکرر کتاب‌های گنجینه خطی مجلس شورای اسلامی است که برای محققین چنین مشکلاتی را به وجود می‌آورد.

برای اطمینان کامل نسخه ۶۳۰۱ را هم درخواست دادم و آن را در کنار نسخه ۸۱۴۵ قرار دادم تا مطمئن شوم دو نسخه از این اثر در کتابخانه مجلس موجود است. نسخه ۸۱۴۵ از پایان کامل تر است و اندکی بیشتر از نسخه ۶۳۰۱ دارد، ولی دستنویس

۸. از آثار عربی و بعضاً فارسی وی تعدادی نصیب کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی شد، برخی به کتابخانه مجلس رسید و بسیاری نیز از کشور خارج شد. این موارد جدا از نسخه‌هایی است که در عصر حیات وی به دانشگاه تهران، مجلس و مرعشی فروخته شد.

۹. همان، ص ۳۴.

۱۰. احمد گلچین معانی، تاریخ تذکره‌های فارسی، ج ۲، ص ۵۵۷.

یکی در لیندزیانا مورخ ۱۰۳۶ ق به شماره ۳۱۴ و دیگری در کتابخانه شخصی فخرالدین نصیری، مجموعه دار فقید پایتخت که چند سال قبل مجموعه وی پراکنده شد^۹. به نوشته گلچین معانی که گویا نسخه نصیری را بررسی کرده بود، آن نسخه را مؤلف، مقابله، حک و اصلاح کرده و در پایان به خط خود نوشته: «به نظر مقابله مؤلف این نسخه شریفه حسب الاستدعای میرزایی میرزا حیدر بیگار رسید، به تاریخ ۱۴ رجب سنه ۱۰۳۶ و مؤلفه اقل ذرات المعانی تقی الاوحی البلیانی»^{۱۰}.

نکته‌ای که بر این نوشتار می‌توان افزود، در دست بودن نمونه تصویری از یک صفحه این نسخه است که خود نصیری در کتاب گنجینه خطوط (ج ۱، ص ۵۷۴ و ۵۷۵ و ج ۲، ص ۱۱۵۲-۱۱۵۶) عرضه کرده است.

همچنین پژوهشگرانی که با وی در آمد و شد بوده‌اند، از نسخه کعبه عرفان وی یاد و از آن استفاده کرده‌اند، مانند مرحوم رکن الدین همایونفرخ که در مقدمه دیوان عماد فقیه کرمانی (ص ۱۵ مقدمه، ابن سینا، ۱۳۴۸) از آن مطلبی نقل کرده است.

۳۳. نسخه‌ای دیگر از خوراک‌های ایرانی نادر میرزا قاجار

در ۱۳۸۶ ش، دانشگاه تهران کتابی را منتشر کرد در آشنی ایرانی به مشخصات زیر:

- خوراک‌های ایرانی، نادر پور بدیع الزمان قاجار ملقب به صاحب اختیار، پژوهش احمد مجاهد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۶ ش. این کتاب را در نشریه گزارش میراث (دوره دوم، سال ۲، ش ۲۱ و ۲۲، ص ۴۴-۴۵) معرفی کردند. در معرفی نامه مزبور آمده است که این کتاب بر اساس تنها نسخه موجود اثر که در کتابخانه مجلس به شماره ۸۱۴۵ نگهداری می‌شود و احتمالاً به خط مؤلف باشد، تصحیح شده است. این مطلب را معرفی کننده کتاب از مقدمه دکتر مجاهد برداشت کرده که کاملاً درست است. در شماره بعدی گزارش میراث (۲۵ و ۲۶) نامه‌ای از دکتر جلالی پندری منتشر شد که ایشان به اطلاعات احمد گلچین معانی در تاریخ تذکره‌های فارسی راجع به خوراک‌های ایرانی توجه داد و از نسخه یا نسخه‌های دیگر اثر که در تصحیح آقای مجاهد استفاده نشده، یاد کرد. نخست نوشته گلچین معانی و سپس توضیحاتی که درباره آن دارم خواهد آمد. گلچین معانی می‌نویسد:

«وی [نادر میرزا] دو اثر دیگر دارد، یکی خوراک‌های ایرانی است که به فارسی سره نوشته و دیگری نوادر الامثال است، در

۶۳۰۱ در حاشیه بعضاً مطالبی دارد که در نسخه ۸۱۴۵ دیده نمی شود، از جمله اینکه در حاشیه بخش مربوط به «آبگوشت ها» دستور پخت «آبگوشت هندی» افزوده شده که در نسخه ۸۱۴۵ و چاپ مجاهد وجود ندارد (تصویر مربوط به صفحه مورد بحث را خواهید دید). همین افزودگی ها باعث شده تا استاد حائری آن را به خط مؤلف بدانند که تا یافته شدن مدرک ناقضی این درست ترین نظر است.

درباره اثر دیگر نادر میرزا که در نسخه ۸۱۴۵ قرار دارد و گلچین معانی به وی عنوان «نواد الامثال» اطلاق کرده توضیحی دارم. همچنین نکته های دیگری هست که برای عرضه آنها لازم می دانم فیش مربوط به معرفی نسخه ۸۱۴۵ را پیش از انتشار کامل فهرست مجلس - که با چند نفر از فهرست نگاران کشور مشغول سیاهه برداری از آن هستم - نقل کنم:

۸۱۴۵

مجموعه

۱. نوادر = نوادر نادری = نوادر الامثال (۱ پ - ۱۱۱ پ)

(محاضرات - عربی)

از: ابو محمد نادر بن بدیع الزمان قاجار (۱۳۰۳ / ۱۳۰۵ ق)

تهیه کننده شناسنامه نسخه حاضر (احتمالاً مرحوم گلچین معانی که در آسترلت روین جلد چسبیده) و به تبع آن احمد مجاهد در مقدمه کتاب «خوراک های ایرانی» - که وصف آن پس از این خواهد آمد - کتاب حاضر را «نواد الامثال» نامیده اند، ولی نوادر امثال فقط بخشی از این کتاب است که نادر میرزا آن را در موضوع نوادری چند در موضوعات مختلف نگاشته است. مرحوم بامداد در رجال خود کتاب حاضر را «نواد نادری در امثال عرب» نامیده که تا حدودی دقیق تر است، ولی قید «در امثال عرب» باز حاکی از این است که او شخصاً کتاب را بررسی نکرده است. به جز این باید از فهرست مختصری یاد کرد که گلچین معانی برای چند نسخه از مجلس تهیه کرد و در آنجا نیز این کتاب را «نواد الامثال» آن هم به فارسی نامید.^{۱۱}

این اطلاع اشتباه از آنجا به الذریعة و فهرست نسخه های خطی فارسی راه یافت و هر دو منبع کتاب را اثری به فارسی دانستند. اما وصف این اثر که نسخه منحصر به فرد آن همین است که اکنون معرفی می شود:

کتابی به عربی است با دسته بندی بدون شماره فصل و غیره که هر بخش آن عنوان «نواد» دارد و در این موضوعات تنظیم شده است:

- نوادر فی الامثال النادرة الصحیفه و الاشعار الرايعة المبنية المتعلقة بالامثال (۲ ر - ۲۳ ر)

- نوادر فصول قصار من بلاغات القوم و ما يشاكلها (۲۴ ر - ۴۰ ر)

- الخمریات من النوادر (۴۰ پ - ۵۳ پ)

- باب من النوادر فیما جاء من الشرب من الحكایات و المضحكات و الاشعار و المناديات الحسنة يحتاج الاديب اليه (۵۳ پ - ۵۵ پ)

- باب من النوادر فی علم الغریب ... فیہ اسراراً لا توجد الا فی كتب شتی فقد لخصت من كل كتاب سطرة و من كل بحر قطرة (۵۶ ر - ۵۹ پ)

- باب من النوادر یذكر فیہ بعض ایام المشهورة فی العرب مع ذكر كل يوم شعرأ (هذا هو الذي ذكره الینا نوری فی كتاب المسمى بمجمع الامثال و یذكر عقیب كل شعر غریبه المحتاج اليه ...) (۵۹ پ - ۶۹ ر)

- باب من النوادر فی الحكایات المستمحلة من ای فرقة كانت و قد اودعت فیہ من العربية و الاعراب ما یصلح للموضع ... (۷۰ ر - ۸۹ پ)

- اما القصيدة فنوردها لحسنها و ندرتها (۸۹ پ - ۱۱۱ پ) نادر میرزا برای این کتاب که باید آن را «نواد نادری» نامید، دیباچه ای نگاشته و در آن از کتاب به عنوان «نواد» یاد کرده (وقد اوتیت فی نوادری هذا). وی در این مقدمه گوید که کتاب را در ابوابی مرتب کرده و در هر یک نوادری قرار داده است. نادر میرزا نوادرش را به محمد رحیم میرزا قاجار^{۱۲} - که از وی به القاب «فخر ارومة القاجار»، «ابو الفوارس»، «سداد ثغر

۱۱. شماره قدیم نسخه ۲۴۱۰ بوده که اکنون به ۸۱۴۵ تغییر یافته است. رمز «ف» نیز یعنی فارسی که در فهرست مزبور برای کتابی عربی استفاده شده است (نشریه نسخه های خطی، ج ۵، ص ۱۷۳). گلچین معانی از نسخه یا نسخه های دیگر هم که از این کتاب و کتاب خوراک های ایرانی در کتابخانه های دیگر تهران (شاید مجموعه های خصوصی) وجود دارد، یاد کرده است.

۱۲. وی صاحب منظومه ای فارسی در مرثیه سیدالشهداست موسوم به «ضیاء العین فی مرثیة الحسین». درباره وی و این اثر رک: فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۴، ص ۲۹۹۲ الذریعة، ج ۹، ص ۹۹۷ و ج ۱۵، ص ۱۲۵ و ۱۹، ص ۲۳۷، رجال بامداد، ج ۳، ص ۳۹۷، نشریه نسخه های خطی، ج ۷، ص ۱۹۲، فهرست ملی، ج ۶، ص ۱۵۳۹، فهرست مجلس سنا، ج ۲، ص ۲۴۹، فهرست مرعشی، ج ۱۱، ص ۱۹۴ - ۱۹۶، فهرست گلپایگانی، ج ۳، ص ۸۸.

ایرانی و کیفیت طبخ و ترکیب و ترتیب هر یک از آش‌ها و خورش‌ها و هر گونه پختنی‌های مردم این مملکت از اهالی حضاره و ایلات و رحاله فراهم نموده و به فارسی خالص برنگاشته و زمینه مطلب را از روی فرزادنگی رومانی^{۱۳} قرار داده ... ۴. همچنین بامداد در رجال خود این اثر را «کتابی به فارسی سره در آشپزی و انواع و اقسام غذاها» معرفی کرده است. نادر میرزا در نشر جزو نویسندگانی است که بر خلاف جریان نشر نویسی عربی گرای دوره قاجار حرکت کرده و به تقلید از تاریخ بیهقی (تاریخ و جغرافیای قبری خود را به سبک بیهقی نگاشته) و قابوسنامه آثارش را نگاشته است.

کتاب آشپزی نادر میرزا نامی ندارد و عنوان «خوراک‌های ایرانی» را استاد عبدالحسین حائری به شایستگی برای کتاب ساخته است. از این اثر آقا بزرگ در الذریعة با عنوان «رومان فارسی» و ایرج افشار در مقدمه آشپزی صفوی به عنوان «کارنامه» (بر اساس جمله مؤلف که گفته «نیک آمد که کارنامه تازه نویسم بدان گونه که کس ننوشته باشد») یاد کرده است. خوراک‌های ایرانی بعدها به سال ۱۳۸۶ ش به دست احمد مجاهد تصحیح شد به این مشخصات:

- خوراک‌های ایرانی، نگارش نادر پور بدیع الزمان قاجار ملقب به صاحب اختیار، پژوهش احمد مجاهد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.

اما متأسفانه مصحح از یک نسخه کتاب که همین نسخه مورد بحث این فهرست باشد استفاده کرده و از نسخه شماره ۶۳۰۱ که در فهرست مجلس (ج ۱۹، ص ۲۷۹-۲۸۱) معرفی شده، با اینکه بدان ارجاع هم داده سود نبرده است. ایشان در مقدمه خود در بخشی با عنوان «محل نسخه» با اینکه به استفاده از نسخه ۸۱۳۵ تصریح کرده و عکس آن را در پایان مقدمه شان آورده اند، باز به فهرست ج ۱۹- که در آنجا نسخه دوم اثر معرفی شده- ارجاع داده اند. گلچین معانی در تاریخ تذکره‌های فارسی از نسخه‌هایی در کتابخانه‌های دیگر تهران نیز یاد کرده که معلوم نشد منظور کجاست.

آغاز: «بسمله - ستودن مر آن را سزد که نتوانیم گفت آن

۱۳. در واقع کتاب با نقل قول‌های «بانو» (همسر مؤلف) - که اطلاعات اصلی از آن اوست - و خود مؤلف شکل گرفته؛ از این رو اعتماد السلطنه و نویسندگان المآثر و الآثار آن را «رومان» دانسته اند، حال آنکه طبق تعریف علمی رمان نیست.

الاسلام» و «صاحب السیف و القلم» ستایش نموده - تقدیم کرده است. وی همچنین به اینکه این اثر را در عصر ناصرالدین شاه می‌نگارد در همین دیباچه اشاره کرده و شاه قاجار را با اوصافی خاص ستوده است. نسخه حاضر گویا از روی نسخه اصل کتابت شده باشد که توضیح آن در بخش نسخه‌شناسی خواهد آمد.

آغاز: «بسمله - قال الامیر ابو الفضائل طراز الادب، الجامع بین منقبتی الحسب و النسب، نادر این بدیع الزمان القاجار: هذا ما صنعته فی الادب و نقلته کمن استبضع التمر الی هجر، تحفة الی حضرة فخر ارومة القاجار ... محمد رحیم میرزا ادام الله آیامه ... و قد اتیت فی نوادی هذا ما لم یأت بمثله الا العالمون ...».

انجام: «... کما سیف عمرو لم تخنه مضاربه یرئی اخواه مالک ابن جریر و کان من اصحاب امیر المؤمنین قتل بصفتین قبله و هو ن وجدی عن خلیلی انئی اذا شئت لات امرأ مات صاحبه»

[الذریعة، ج ۹، ق ۴، ص ۱۱۴۸ و ج ۲۴، ص ۳۴۵ و ۳۵۰؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۶۴۶؛ مؤلفین مشار، ج ۶، ص ۴۹۱؛ نشریه نسخه‌های خطی، ج ۵، ص ۱۷۳؛ رجال بامداد، ج ۴، ص ۲۴۵-۲۴۶ و ج ۵، ص ۳۰۹-۳۱۱. درباره آثار دیگر نادر میرزا رک: الذریعة، ج ۳، ص ۲۴۵ و ج ۵، ص ۱۱۶ و ج ۱۸، ص ۳۱۰ و ۳۲۸ و ج ۲۶، ص ۱۴۳؛ مجله یادگار، س ۲، ش ۵، ص ۱۵-۲۶ و ش ۶، ص ۲۷؛ فهرست مختصر مجلس، ص ۸۷۰]

۲- [آشپزی] = [خوراک‌های ایرانی] [۱۱۸ پ- ۱۹۸ ر] (آشپزی - فارسی)

از: ابو محمد نادر بن بدیع الزمان قاجار (۱۳۰۳ / ۱۳۰۵ ق) کتابی است از همان نادر میرزا قاجار در دستور پخت غذاهای ایرانی که در نگارش آن خود را ملزم کرده تا از واژگان تازی جز در محل ضرورت (مثلاً نام غذاها یا نقل اقوال و احادیث عربی) استفاده نکند. ولی نشر کتاب با وجود سره نویسی متکلف نیست و تقلیدی نسبتاً موفق از نشر بیهقی و صاحب قابوسنامه است.

از کسانی که این کتاب را دیده اند یکی اعتماد السلطنه است در المآثر و الآثار که آن را شاهد فضل و کمال نادر میرزا دانسته و نوشته است: «... کتابی است که در انواع اطعمه و الوان اغذیه

کیست و کجاست و چه باشد او را خانه نیست که بدان جا روی آریم و نتوانیم شناخت که چه بود تا بدانش خوانیم ...»

انجام: ... و او را به نزد ایزد بی همتا دستگاهی و جاهی است که هر چه خواهد دهد. چون این گفتار بشنودم نخست خدای را نماز کردم و سپاس گفتم و به تیره خاک غلطیدم و کدبانو را بستودم به پاک دامنی و پاکیزه رویی و او را زندگانی پس وراء [مشکوک (۲)] خواستم از خداوند فرشته گر فرشته ور و روی به ماه که [کذا] کردم و زمین بوسیدم و سپس روی به خاور زمین که تختگاه شاهنشاه است آوردم و سه بار زمین بوسیدم که فرمان ایزد چنین است و خامه از دست بیفکندم و لب فرو بستم چه از خوردنی به اتمام رسید.

[الذریعة، ج ۱۱، ص ۳۰۶؛ المآثر و الآثار، ص ۱۹۷، چاپ سنگی (به نقل از مقدمه دکتر مجاهد)؛ رجال بامداد، ج ۴، ص ۲۴۵-۲۴۶؛ نشریه نسخه های خطی، ج ۵، ص ۱۷۳؛ تاریخ تذکره های فارسی، ج ۲، ص ۵۵۷؛ فهرست مجلس، ج ۱۹، ص ۲۷۹-۲۸۱؛ فهرست مختصر مجلس ۵۴۱]

* نسخ (با عناصری از ثلث). سده سیزدهم و چهاردهم ق. عناوین به قلم درشت تر و سنگرف. خطوط به سنگرف. کتابت شده با مسطر. اوراق دارای رکابه. در حواشی بخش اول یادداشت هایی هست با عنوان «المؤلفه»، ولی از آنجا که موارد متعددی نیز وجود دارد با امضای «من الاصل»، «منه» و «الاصل» گویا نسخه به خط مؤلف نیست (چنان که دکتر مجاهد بدان معتقد است)، بلکه از روی نسخه اصل کتابت شده است. خط بخش دوم اندکی تندنویس تر از بخش اول است و در حواشی با علامت «صح» تصحیح شده است. در حاشیه برگ ۱۴۴ یادداشت بسیار مهمی هست که آن را فرزند مؤلف بدین شرح نگاشته: «شب بیست یکم شهر صفر المظفر مطابق ۱۳۱۰ هجری از دهشت مرض وبا از شهر تبریز گریخته در قریه ... [مانند «ترنج» ولی بدون نقطه] آباد که ملک پسر عم اکرم نواب علیقلی میرزا است در چادر با اهل عیال نشسته به خواندن این کتاب مشغول بودم. خداوند عالم بر باب بزرگوارم رحمت کند که هر چه پختی می خواهم از این روی

یاد گرفته می یزم». کاغذهای نسخه دارای مارک Leschallas است. شش برگ بین دو بخش نسخه سفید است. روی برگ نخست بخش دوم قسمتی هست با عنوان «نسب المؤلف» که مجاهد در آغاز خوراکی های ایرانی آن را نقل و ترجمه کرده است. فهرست بخش های کتاب دوم نیز روی همین برگ نوشته شده است.

۱۹۸ گ، ۱۹ س، ۲۰/۳ × ۳۲/۵. جلد مقوایی باروکش تیماج قهوه ای دارای جدولی ساده در اطراف [ثبت: ۱۶۵۱۷]

